

KİTAP İNCELEMESİ

Asef BAYAT (2006), **Ortadoğu'da Maduniyet Toplumsal Hareketler ve Siyaset** (İstanbul, İletişim Yayınları, Çev. Özgür Gökmen-Seçil Deren, 219 s.).

2006 yılının ilk aylarında İletişim Yayınları tarafından Ortadoğu'da toplumsal hareketlere, madun siyasetine dolayısıyla "aşağıdakiler" in durumuna odaklanan bir kitap yayınlandı. Ortadoğu'ya ilişkin Oryantalist bakış açısını kırmayı, Ortadoğu tarihini "aşağıdakiler" üzerinden anlatmayı amaçlayan ve daha da önemlisi alternatif bir yaklaşım geliştirme iddiasındaki bu kitap İran kökenli araştırmacı Asef Bayat'ın daha önce farklı dergilerde yayınlanmış olan altı makalesini içermektedir.

Yazar kitabın önsözünde, bütün makalelerin Müslüman Ortadoğu'da sosyopolitik dönüşümün faileri ve biçimiyle ilgili olduğunu, ana akım Oryantalizm'in Müslüman Ortadoğu'yu yekpare, durağan ve dolayısıyla "kendine has" bir yapı olarak resmettiğini, kendi amacının ise hakim bakış açısını kırmak ve alternatif bir yaklaşım sunabilmek olduğunu belirtmektedir (s. 7). Yine Bayat "kolektif aktörü olmayan kolektif eylem" in Ortadoğu'da toplumsal ve siyasal dönüşümün önemli bir kaynağı olduğunu iddia etmektedir (s. 8). Yazar Oryantalizm'in değişimin genellikle bireysel seçkinler, askerler ya da savaşlar gibi harici güçler sayesinde gerçekleşebileceği savına ilişkin olarak 2003'te başlayan ve hala devam eden Irak işgali sürecini örnek vermektedir. Bu noktaya sadece değinip geçmesine rağmen Bayat'ın aktardığıyla paralel olarak Irak işgalinde Batı'nın Ortadoğu'yu algılayış zihniyetini görmek mümkündür. Medya aracılığıyla Ortadoğu'nun kapitalist sistemin özüne uygun olarak değişmesi gerektiği, bu değişimin ise ancak ve ancak Batı tarafından -bizzat işgal ederek- sağlanabileceği fikri dünya kamuoyuna sunulmuştur. Dolayısıyla Bayat'ın egemenlerin diline alternatif bir yaklaşım sunma çabası günümüz koşullarında genelde dünyayı özeldede Ortadoğu'yu anlamak açısından önemlidir. Madun siyasetine, Ortadoğu bölgesinin -her ne kadar bir bütün olmasada- toplumsal değişimlere açık olduğuna odaklanan bu çalışma Türkçe literatürdeki eksikliği doldurmak açısından da önem taşımaktadır. Maduniyet çalışmalarının (subaltern studies) genellikle Asya ve Latin Amerika üzerinden yapıldığı düşünüldüğünde Ortadoğu'da madun siyasetine odaklanan bu kitabın önemi daha da artmaktadır.

Bayat, hakim paradigmanın diliyle konuşmak yerine, toplumsal kurama katkıda bulunabilecek alternatif bir yaklaşım önermektedir. "Ortadoğu Toplulukları Üzerine Çalışmak: Karşılaştırmalı Düşüncenin Şartları ve Türleri" başlıklı

birinci bölümde ampirik bilgi üretmekten ziyade epistemolojik bir gereklilik olarak karşılaştırmalı yöntemin hakim paradigmanın eksikliklerini giderebileceğini savunmaktadır. Karşılaştırmalı yöntem, hakim akım Ortadoğu toplumsal çalışmalarının asli dezavantajlarını –ki bunlardan en önemlisi bölgenin geri kalmışlığının, otoriteryanizminin nedeni olarak İslam’ı görmektir- bertaraf etmenin yolu olarak sunulmaktadır. Bayat’ın ifadesiyle “karşılaştırmalar bizi gizli gerçekleri görmeye, olduğu gibi kabul edilmiş gözlemleri sorunsallaştırmaya ve aksi taktirde tek bir vakayla uğraşsaydık sormayacağımız soruları sormaya mecbur eder” (s. 16). Bayat karşılaştırmalı yöntemin Ortadoğu’daki ülkeler arasında kullanılabileceği gibi bölgeler arasında da kullanılabileceğini ifade etmektedir. Ortadoğu, İslam’ın toplumsal yaşamdaki belirleyiciliğinden dolayı nevi şahsına münhasır bir yapı sergilese de periferi olma durumu, az gelişmişlik süreci ve kapitalist ekonomiyle bütünleşme aşamasında ortaya çıkan benzer süreçlerden dolayı Latin Amerika ya da Güney Asya coğrafyalarıyla karşılaştırılabilir hale gelebilir. Bayat her ne kadar bölgeler arası karşılaştırmaların maddi güçlüklerine dikkat çekse de bunları aşılabilecek zorluklar olarak görmektedir. Yöntemi belirlerken temel nokta ise karşılaştırma öznelrinin nasıl seçileceğine ilişkindir. Bayat’a göre, bir ya da birden çok vakayı karşılaştırılabilir kılan, çeşrelerindeki farklarla karışmış bir halde ontolojik kimlikleridir (s. 23). Bu açıdan iki farklı ontolojik gerçeklik sergileyen ülkelerin karşılaştırılması bizi hiç sormayacağımız soruları sormak zorunda bırakabilir.

Yazar sadece karşılaştırmalı çalışmalardan değil, tek tek vakalardan da yararlı kavramlar ortaya çıkabileceğine işaret etmektedir (s. 15). Bu amaçla- diğer makalelerin de belkemiğini oluşturacak şekilde- “sessiz tecavüz” ve “sokak siyaseti” gibi kavramları kullanmayı önerir. “Sessiz tecavüz” kolektif olmayan ve çatışmaya dayanmayan yeniden paylaşım siyasetine, “sokak siyaseti” ise sokağın fiziksel ve toplumsal alanında şekillenen çatışmalara göndermede bulunur (s. 17). Zira bu kavramlar öncelikle Bayat’ın İran kentleri üzerine yaptığı çalışmalarla dolayısıyla tek bir vakadan doğmuştur. Daha sonra ise Bayat karşılaştırmalı yöntemi kullandığı analizlerinde bu kavramları kullanmıştır.

“Tehlikeli Sınıflardan Sessiz İsyankârlara Küresel Güneyde Kentsel Maduniyet Siyaseti” başlıklı ikinci bölüm Ortadoğu’da kent yoksullarının durumunu, kapitalizmin ve liberal iktisat politikalarının Ortadoğu’da yarattığı değişim üzerinden anlatmaktadır. Dekolonizasyon süreciyle beraber Ortadoğu’nun bir çok ülkesinde sol ve popülist milliyetçi söylemlerle iktidara gelen rejimler, refah devleti ilkesi temelinde yoksullarla ve orta sınıflarla bir toplumsal sözleşme uygulamaya koyabilmişken; 80’lerden itibaren liberal iktisat politikalarıyla yoksullar devlet yardımlarından yararlanamaz olmuş; orta

sınıflar da marjinalleşmiştir. Yazarın belirttiğine göre 1990'ların sonuna gelindiğinde, dünya emek gücünün üçte birini temsil eden, çoğu Güney'den hayret verici sayıda bir milyar işçi ya işsizdir ya da istihdam edilememektedir (s. 28). Yoksulluk yeni bir tarihsel olgu olmasa da bu yeniden yapılanma süreciyle beraber madun siyasetinin alanı genişlemiştir. Burada önemli olan bir başka nokta ise bu dönüşümün sivil toplum kuruluşlarının Güney'de artışı örgütlü ve kollektif eylemliliğin ortaya çıkışı olarak görenlere yönelik Bayat'ın getirdiği eleştiridir. Bayat, Gramşiyen bir yaklaşımla sivil toplum kuruluşlarını hegemonyanın ideolojik aygıtlarından biri olarak görmekte, dolayısıyla bu kuruluşların tabandan eylemliliğinin harekete geçme kapasitesini azalttığına değinmektedir.

Yazar, asıl sorunu kentli marjinalleşmiş grupların ne tür siyaset güttükleri olarak belirlemekte ve ilerleyen sayfalarda da bunun cevabını aramaktadır. Bunun için ise hakim bakış açıları –ki bunları “edilgin yoksullar,” “hayatta kalma mücadelesi veren yoksullar,” “siyasal yoksullar,” “direnen yoksullar” kavramlarını kullanan paradigmlar olarak sıralıyor- yerine alternatif kavram/yaklaşım önermektedir: “Sıradan olanın sessiz tecavüzü.” Bayat “sessiz tecavüz” kavramının, sıradan insanların hayatta kalabilmek ve hayatlarını iyileştirebilmek için mülk ve iktidar sahibi olanlara doğru suskun, uzun vadeli fakat yaygın ilerleyişini tarif ettiğini belirtmektedir (s. 47). Yazar kollektif olarak planlanmamış ve çoğu kez bireysel olarak gerçekleşen tepkilerin devletle mütecavizler arasında bir çatışma yarattığına-yaratacağına, bu çatışmanın da en açık olarak “sokak”ta yaşandığına-yaşanacağına vurgu yapmakta hatta bunu bir sınıf çatışması olarak nitelemektedir. Bayat'ın “sıradan olanın sessiz tecavüzü”ne ve bunların sınıf çatışması yaratmaya muktedir olduklarına dair vurgusu, kanımca, Ortadoğu'da madunlara neredeyse sistemi değiştirebilecek “abartılı” bir rol atfetmesine neden olur. Dolayısıyla analizin en büyük handikapı Bayat'ın bizzat kendisinin her defasında yinelediği madun siyasetinin ya da yazarın kendi ifadesiyle “sessiz tecavüz”ün bilinçli bir hareket olmadığı tespitidir. İktidarı hedef alsa da bilinçsizce gerçekleşen eylemlerin neyi, ne kadar değiştirebilecekleri ya da sistem karşıtı bir hareket oluşturup oluşturamayacakları muğlaktır. Zira yazar makalenin sonuç bölümünde yoksulların küreselleşmeyle daimi bir pazarlık içine girdiklerini belirterek (s. 58), hem yoksulların sistem içinde bir arayışa yönelik olduklarını hem de yoksulların yaratabileceği sınıf çatışmasının kısıtlılığını dile getirmiş olmaktadır.

“Ortadoğu'da Aktivizm ve Toplumsal Kalkınma” adlı üçüncü bölüm 80'lerde başlayan Ortadoğu'da devletçilikten serbest piyasa koşullarına geçiş sürecine, devletin değişen rolüne ve halkın bu değişime nasıl tepki verdiği odaklanmaktadır. Bununla paralel olarak bölüm alt tabaka aktivizminin

niteliğini belirlemeye ayrılmıştır. Bayat insanların yaşamlarını değiştirmeye yönelik tüm eylemlerini içeren aktivizm kavramının Ortadoğu'daki dinamizmine işaret eder. Kitlese kent protestoları, sendikacılık, cemiyet aktivizmi, toplumsal İslamcılık, sivil toplum kuruluşları ve sessiz tecavüz olarak ifade ettiği alt tür aktivizmlerini ele alır. Bayat toplumsal İslam, "sivil toplumlaşma" ve sessiz tecavüzün Ortadoğu ülkelerinde insanların yaşamlarının bazı yönlerini iyileştirmeye katkısı olan en baskın aktivizm biçimleri olduğunu belirtir (s. 114). Ama yine de toplumsal İslam ve sivil toplumlaşma gerçek bir dönüşümü gerçekleştirecek alt yapıya sahip değildir; çünkü yazara göre bu aktivizm türleri yoksullardan değil orta sınıflardan beslenirler.

İslamcı hareketlerin toplumsal gelişmeye etkisi bağlamında Bayat'ın verdiği Hizbullah örneği ve Hizbullah'ın toplumsal alt yapı inşa ederek Lübnan'da devletin yokluğuyla ortaya çıkan boşluğu doldurduğu tespiti, 25 Ocak 2006 Filistin Ulusal Konseyi seçimlerindeki Hamas zaferini açıklamakta kullanılabilir. 80'lerde Ürdün'ün Batı Şeria'dan çekilişiyle ortaya çıkan iktidar boşluğundan doğan, 90'larda Barış Süreci boyunca Gazze'de ve Batı Şeria'da hastaneler, okullar inşa eden ve işsizlere iş imkanı yaratan Hamas'ın iktidara gelişi İslami vurgusundan çok bu etkenlere dayanmaktadır. Nitekim Barış Süreci ile beraber İsrail kendini Filistinli iş gücüne olan bağımlılığından koparmış, Batı Şeria'da giriştiği duvar inşasıyla beraber de izolasyon politikasını resmileştirmiştir. 1993 Oslo görüşmelerinin başlamasından bugüne kadarki süreçte birçok Filistinli işsiz kalmıştır. Giderek yoksullaşan Filistinliler için Hamas toplumsal alandaki faaliyetleriyle önemli bir çekim merkezi haline gelmiştir. Lübnan'da Hizbullah'ın, Mısır'da Müslüman Kardeşler'in ve şimdi de Filistin'de Hamas'ın toplumsal gelişmeye etkileri olduğu aşikardır. Yazara göre bunlar "aşağıdakiler" in sadece onayını sağladıkları, aslında orta sınıfa dayandıkları için toplumsal İslam kalkınma stratejisini gerçekleştirmeye muktedir değildirler. Hamas özelinde toplumsal İslam'ın siyasallaşma süreciyle birlikte değişim yaratıp yaratamayacağını ise zaman gösterecektir.

Yazara göre, alt tabaka aktivizminin türlerinden olan "sessiz tecavüz" toplumsal değişimi gerçekleştirebilecek güçtedir. Bu durum en azından devlet politikalarını etkileyebilir, alt tabakanın kazanımlar elde etmesine neden olabilir. Ancak burada yazar bu analizle alt tabakaya sistem içi bir rol biçmekte, alt tabakayı sistemden daha çok pay alabilecek bir güç olarak görmektedir. Dolayısıyla yazarın kastettiği topyekun bir değişimden ziyade kısmi bir değişimdir.

"Sıradanın sessiz tecavüzü"nü, hedeflerini, siyasallaşma sürecini ve "sokak siyaseti"ni analiz etmeyi amaçlayan "Gayri Sivil Toplum: Gayri Resmi İnsanların Siyaseti" başlıklı dördüncü bölümde, Bayat madunların toplumsal

malların yeniden bölüşümünü gerçekleştirmek ve devletin dayattığı düzenlemeler, kurumlar ve disiplinden hem kültürel hem siyasal özerklik kazanmak gibi iki temel amaçta sahip olduklarını vurgular (s.134-135). “Sıradanın sessiz tecavüzü” aslen siyasallaştığında anlam kazanır. Yazar, ikinci bölümde olduğu gibi, mütecavizler karşısında zengin ile devletin ittifakının mevcut siyasal çatışmaya sınıf boyutunu eklediğini iddia eder. Birbirinden bağımsız olarak yazılmış bütün makalelerde –daha önce de değinildiği gibi- Bayat bireysel olarak başlayan protestoların, sesizce ve uzun sürede kollektif bir nitelik kazanarak siyasallaştıkları sürece sınıfsal bir boyut kazanabileceklerini vurgulamaktadır. Sınıf çatışmasının nasıl sonuçlanacağı, topyekun bir değişim yaratıp yaratmayacağı ise yazar tarafından açıklığa kavuşturulmamıştır.

İran’daki İslam devrimi ve Mısır’daki İslami hareketin karşılaştırmalı olarak incelendiği “Hareketsiz Devrim, Devrimsiz Hareket: İran ve Mısır Aktivizmlerini Karşılaştırmak” adlı beşinci bölüm, yazarın birinci bölümde kuramsal çerçevesini çizdiği epistemolojik yaklaşım temelinde konuyu incelemiştir. Yazarın, “neden İran’da devrim olurken Mısır’da olmuyor?” ya da “neden İran’da güçlü bir İslami hareket yokken İslam devrimi (hareketsiz devrim) gerçekleşti de Mısır devrim olmaksızın İslami bir hareket (devrimsiz hareket) deneyimledi?” sorularından hareket etmektedir. Bayat’a göre bu denklemde üç temel etken rol oynamıştır. Ulemanın farklı siyasal ve toplumsal statüleri, İslam’ın eklemleme ve uygulanma biçimlerindeki farklılıklar ve iki ülkedeki farklı siyasal denetim dereceleri (s. 163). İran’da 1925’ten Rıza Şah ile başlayan, 1953’te Musaddık’ı deviren CIA darbesi ile devam eden ve yerleşen modernleşme, dünya ekonomisi ile eklemleme süreci ulemanın rahatsızlığına neden olmuştu; ulemanın geleneksel müttefikleri olan esnaf ve feodal sınıf zayıflamıştı. Ancak Bayat’ın analizine göre devrimden önce İslam İran’da geriden gelmekteydi. Yazara göre ulemanın rahatsızlığına rağmen kitleleri sürükleyebilecek bir ideoloji olarak İslam’dan devrim öncesinde değil, devrimden sonra söz edilebilir. Mısır’daki İslami hareket ise, devlet sosyalizminin ve popülist milliyetçi söylemin 70’lerden itibaren değişmesiyle ortaya çıkmıştı. İslami hareket –burada özellikle Müslüman Kardeşler- orta sınıflardan beslense de yoksullardan da destek almaktaydı. Mısır ve İran farklı ekonomik yapılanma süreçlerinden geçmişlerdi; bu nedenle iki ülke de ulemayı hem farklı konumlandırdı hem de İran’da Mısır’a oranla daha erken bir rahatsızlık yarattı. Mısır’da 80’lerde başlayan süreç 2000’lerde de devam etti; illegal olduğu gerekçesiyle seçime girmesi yasaklanan Müslüman Kardeşler’in desteklediği bağımsız adayların parlamentodaki sayıları arttı. Ancak burada yazarın değinmediği bir noktaya temas etmekte yarar var: Soğuk Savaş’ın bitişinin ardından 90’lar boyunca “İslami Ortadoğu” söylemine 11 Eylül 2001

tarihinden sonra hız verildi. Dolayısıyla Batı İslam'la terörizmi özdeşleştirip, Ortadoğu'yu ötekileştirdikçe Ortadoğu'da ya da daha özelde Mısır'da İslami hareketler prim kazandı. Dolayısıyla Soğuk Savaş'ın bitişinin, dünyada yarattığı ideolojik dönüşümün de etkilerini analize katmak gerekir. Yazar ise, buna İran ve Mısır'daki İslami hareketin durumlarını karşılaştırırken değil, bir sonraki bölümde 11 Eylül sonrasını değerlendirirken değinmiştir.

Yazar, "Siyasete ve Muhalefete Dair" başlıklı son bölümde 11 Eylül 2001 ile gündeme gelen "irrasyonel Arap sokağı" kavramsallaştırmasının Batı'nın Ortadoğu'daki işgallerini meşrulaştırmak için kullanıldığına değinmekte; Batı'nın dile getirdiğinin aksine Arap sokağının durağan ya da lanetli değil bizatihi bir siyaset mahalli olduğunu ifade etmektedir. Yazarın Oryantalist bakış açısını en sert eleştirdiği bölüm bu makaledir. Bir kere Batılı medyada sunulduğunun aksine Arap sokağı İslamcılıktan farklı olarak da siyaset üretebilmektedir. ABD'nin Irak işgali öncesinde Ortadoğu ülkelerinde ve Türkiye'de savaş karşıtı ve anti-Amerikancı protestoları hatırlamak yeterlidir. Bayat'ın kendi ifadesiyle "Arap sokağı ne "irrasyonel" ne de "ölü"dür; hem eski sınırlamalar hem de küresel yeniden yapılanmanın beraberinde getirdiği yeni olanakların yol açtığı büyük bir değişimden geçmektedir" (s. 219).

Bütünlüklü bir kitaptan ziyade farklı konulara odaklanarak aynı tema etrafında dönen bu makaleler toplamı Ortadoğu üzerine çalışanların hakim paradigmanın dışında analizler yapılabileceklerini-yapmaları gerektiğini, tarihte ve özel olarak Ortadoğu tarihinde madunların da rol oynadığını görmelerini sağlamakta ve bu anlamda da literatürdeki büyük eksikliği doldurmaktadır. Kitap temel olarak bir "aşağıdan tarih" yazma girişimidir. Bu açıdan da yol gösterici niteliği büyük önem taşımaktadır.

Arş. Gör. Özge Özkoç, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü, Siyasi Tarih Anabilim Dalı.